

Transformace továrních komínů od funkčních staveb k významným symbolům průmyslové revoluce

Martin VONKA

ANOTACE: Článek se věnuje dějinám a vývoji specifických jednoúčelových staveb z období průmyslové revoluce – továrním komínům. Popisuje jejich architekturu, zmiňuje vnímání komínů veřejností a ukazuje postupný přerod komínů od funkčních staveb po ohrožené symboly hodné památkové péče. Se zvláštním zřetelem navíc postihuje pozoruhodné scenerie – osamocené komíny ve venkovské krajině.

Vznik a vývoj továrních komínů – od funkce k propracované architektuře

Ruku v ruce s rozvojem a užíváním parních strojů probíhala také stavba továrních komínů. Aby parní stroj mohl rozhýbat soukolí továrních strojů, potřeboval páru, kterou mu spalováním uhlí a varem vody dodal parní kotel. A aby kotel, respektive jeho topeniště mohlo vůbec fungovat, potřebovalo komín. Ten totiž disponoval důležitým fyzikálním jevem – komínovým tahem. Díky tahu mohl do topeniště kotle proudit vzduch potřebný pro proces hoření a zároveň jako příjemný důsledek odváděl tah vzniklé zplodiny komínem do výšin, kde se rozptylovaly a byly co nejméně na škodu lidskému zdraví. Kotelna s komínem se tak právem může hrdě nazvat srdcem závodu – v případě výpadku této části továrny se z velké části zastavila výroba. Bez páry se transmise neroztočí, stroje stojí (obr. 1).

S rozvojem průmyslu výkon strojů postupně rostl. Bylo potřeba více páry, tedy více spáleného uhlí za jednotku času, a tedy i vyššího komínu s větším tahem pro odvod většího množství spalin. Výšku komínů tak bylo možno vnímat jako barometr rozvoje dané továrny – malý komín znamenal malý energetický zdroj, a tím i zpravidla malou továrnu, velký komín opak. Ty nejvyšší komíny náležely především elektrárnám, teplárnám a podnikovým kotelnám továren s vysokými energetickými nároky (např. papírný).

I přes čistě pragmatický účel poskytování tahu a odtahu zplodin hoření jsou ale komíny velice zajímavé svou evoluční historií. Navzdory svému naprosto utilitárnímu využití představují širokou plejádu forem, tvarů a velikostí. Je zajímavé sledovat, jak se vyvíjela jejich struktura, jak se vylepšovala jejich estetická stránka, architektura, jak se komíny stávaly krásnými a obdivovanými chloubami svých majitelů. Stavba komínů se stala zcela novým oborem, do kterého bylo zapojeno široké spektrum odborníků z různých odvětví vědy a techniky – od fyziků a chemiků přes inženýry, architekty až po stavitele.

1

Komíny byly původně konstruovány dle ryze funkčních požadavků, přičemž tyto fyzikální, statické, konstrukční a ekonomické zákonitosti jim daly typický tvar samostatně stojící kónické trubky. Při stavbě prvních komínů estetické hledisko nehrálo roli, byly realizovány bez nadměrné ornamentálnosti a nezdobná, strohá konstrukce představovala jejich holou funkční podstatu. V průběhu 19. století se však objevila cílená snaha stavět komíny v určité umělecké formě tak, aby se do detailu propracovaná vertikála stala kvalitní součástí urbanizované krajiny a vhodně reprezentovala a demonstrovala významný status továrníka. Je zřejmé, že řada továrníků chtěla komín, který bude spíše předmětem zájmu a obdivu než trnem v oku. Proti hlasům, že jsou komíny „vrcholně odporné a vypadají jako prodloužené a zúžené krky podzemních příšer prostrčené půdou, aby mohly vydechnout svůj smrdutý a nepřírozený dech“, ¹ se jednoznačně muselo bojovat kvalitní architekturou. Tím spíš, že se v Anglii vžilo i hanlivé přirovnání „být ohavný jako komín“. ²

Komín je ale problematický tím, že navzdory své dominantnosti poskytuje velice malý pro-

Obr. 1. Chrastava, energetické srdce továrny (kotelna a komín) dodávající energii své textilní továrně. Foto: Martin Vonka, 2014.

stor pro umělecké ztvárnění. A tak není divu, že stavitelé tápali a logicky hledali inspiraci v minulosti u historických slohů a staveb. V průběhu 19. století tak byla postavena celá řada komínů v podobě egyptských a antických sloupů, obelisků, minaretů a věží v různých architektonických stylech – především renesančních a gotických. Některé věžovité komíny byly dokonce postaveny jako věrné kopie svých italských předloh – zvoníc zvaných kampanily. Někdy i továrna společně s komínem vypadala jako gotický hrad nebo islámská mešita. Tento vývoj inspirovaný historickými slohy se ale odehrál především v Británii a české země praktic-

■ Poznámky

1 James Douet, *Going Up in Smoke: The History of the Industrial Chimney*, London 1989, s. 30.

2 Robert Rawlinson, *On Tall Chimney Construction*, *The Civil Engineer and Architect's Journal* XX, 1857, s. 66–68.

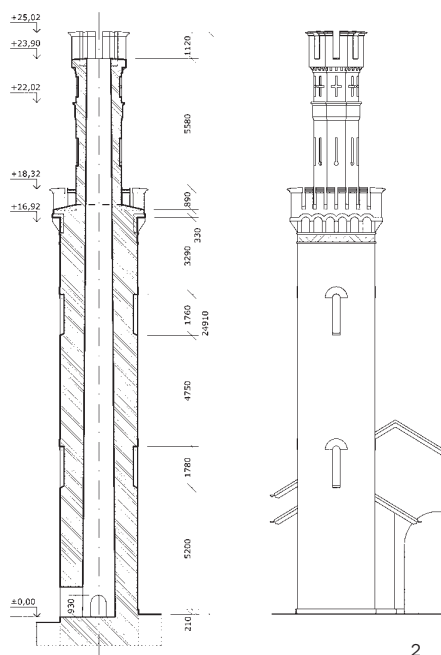
Obr. 2. Klamova huť v Blansku, komín jako věž hradu (pohled a řez, zaměření stávajícího stavu kulturní památky, 2017). Převzato z: Databáze webu tovarnikominy.cz, vyhledáno 2. 10. 2017.

Obr. 3. Ruda, důl, později parní mlýn s komínem v historizujícím slohu nejspíš z období přelomu 50. a 60. let 19. století. Foto: Martin Vonka, 2016.

ky až na výjimky minul. Dodnes se na našem území dochoval jediný komín v podobě gotické věže s cimbuřím, a to v Klamově huti v Blansku³ (obr. 2, 3).

Éra hledání, experimentování a stavění historizujících komínů v podstatě až na výjimečné případy skončila se závěrem 19. století. Tehdy přišla doba, kdy se stále více začaly ozývat moderní a nesentimentální názory, že kopírování historických architektonických stylů není nejvhodnější řešení, přičemž se to týkalo pochopitelně nejen komínů, ale všech průmyslových staveb bez rozdílu. Nastupoval nový směr, kdy architektonická forma měla být jednoznačně vyvozena z funkčních požadavků, které budou nadřazeny požadavkům estetickým. Komín měl prostě a jednoduše vypadat jako komín, a ne jako italská zvonice nebo gotická hradní věž. Poptávka po zdobnosti samozřejmě neustávala, továrníci stále potřebovali sebevědomě demonstrovat svoje společenské a ekonomické postavení. Avšak i tak skončil trend, kdy se komíny konstruovaly jako dekorace, a natrvalo se ujal spíše přístup pouhého zdobení funkční konstrukce tak, aby bylo dosaženo optimálního kompromisu mezi technickou strukturou a uměleckou formou. Profesor Gustav Lang, autor rozsáhlé monografie o továrních komínech *Der Schornsteinbau*, tento trend, který byl na našem území patrný v průběhu celé průmyslové revoluce, okomentoval v roce 1901 pragmaticky a jasně: „Co je navrženo účelně a staticky správně, to uspokojí i vytříbený vkus.“⁴

Nejtypičtější zděné tovární komíny stavěné do 40. let 20. století na našem území mají hmotu rozdělenou na tři základní části. Na základěch je postaven podstavec (sokl), na něj navazuje vlastní tělo (dřík), které je obvykle zakončeno mohutnou (ozdobnou) hlavicí. Ottův slovník naučný používá místo pojmu „podstavec“ také slovo „podnož“, a tu dělí dále na patku, kostku a příklop. Toto rozdělení má svoji logiku a odráží dokonalé spojení funkce praktické a estetické, kdy žádná část není samoúčelná, ale ovlivňuje jak funkčnost, tak vzhled. A to je právě to, co komín činí půvabným a zajímavým. Jednotlivé části měly svůj praktický smysl, přičemž v celku i detailu lahodily oku. Hlavice budí obdiv při pohledu z dálky a přitom napomáhá

správnému tahu a prodlužuje trvanlivost této části komína. Architektura podstavce dotváří celkovou formu a kompozici hmoty celého komína a sladí je komín s architekturou okolních budov. A podstavec má přitom i funkci technické povahy, a to zejména z důvodu statiky. Propracovanost všech dílčích prvků dodávala komínu reprezentační funkci, poukazovala na zámožnost a prosperitu továrníka i umění stavitele.

Jednotvárnost vysokého dříku bývala často narušena různými obrázky (ornamenty) vyzdoběnými z barevných cihel, které obíhaly celý dřík dokola. Jsou to pravidelné, jednoduché vzory, které v sobě kombinují několik barev – nejčastěji žlutou, červenou, černou a výjimečně bílou, přičemž buď červená, nebo žlutá je barvou základní a převládající na celém dříku. Ve všech komínech tyto ornamenty mají, přeci jen to byl prvek, který zvýšil pracnost i cenu výstavby. Nejčastěji jsou ornamenty umístěny na začátku dříku (nad podstavcem) a v rámci hlavice. Každý stavitel měl škálu svých oblíbených ornamentálních vzorů, které lze i považovat za jeho jedinečný podpis. Dodnes u nás stojí i několik unikátních komínů, které mají propracované ornamenty po celém dříku; takové jsou například dva prakticky totožné komíny výšky 35 metrů z roku 1902 – v sázavské sklárně Kavalier a bývalé textilní továrně v Novém Bydžově – a také 45 metrů vysoký komín v benešovském pivovaru, o kterém v tomto čísle pojednává následující článek Michala Horáčka.

Na přelomu 19. a 20. století na scénu nastoupil nový materiál – železobeton, moderní, progresivní a s řadou výhod oproti cihlám. Nejpr-

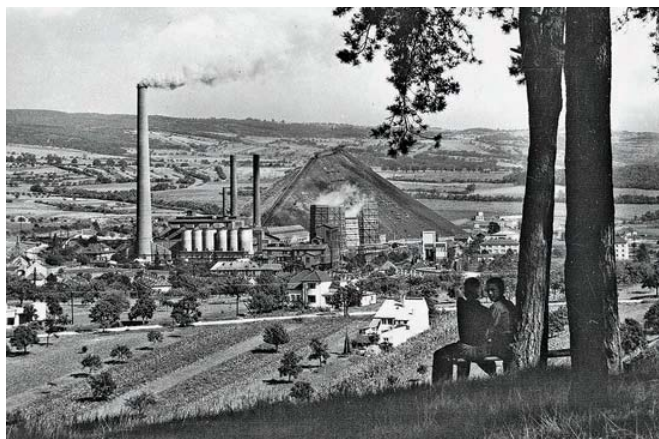
ve tyto šedivé, pochmurné a chladné vysoké konstrukce sklízely kritiku za to, že nezapadaly zdaleka tak vhodně do krajiny jako teple červené odstíny tradičních zděných komínů, jejich zastánci ale sebevědomě tvrdili, že užití betonu dává příležitost zlepšit vzhled i bez nadměrných prostředků vynakládaných jinak na vyšší zdobnost zděných komínů. Ve druhé polovině 20. století v každém případě ovládl železobeton trh a díky němu vznikly technicky zajímavé stavby, které se zařadily mezi nejvyšší konstrukce světa.

Po 2. světové válce se uzavřel kruh architektonického vývoje, tradiční cihelná dekorativní architektura skončila a počaly se znovu uplatňovat strohé a účelové tvary jako na počátku průmyslové revoluce, byť stavebně vyspělejší. Z komínů se staly opět ty praktické a funkční stavby pomáhající znovuobnovení průmyslu a prosperity v poválečné době. Tyto realizace, stavěné u nás vesměs národním podnikem Teplotechna, lze poznat na první pohled – oblé komíny z červených komínek mají nevýrazný, ale typický sokl a dřík není ukončen hlavicí, ale spíše jen drobnou římsou. Oproti svým starším kolegům mohou mít navíc osazeny železobetonové nebo ocelové (drátěné) ochozy.

■ Poznámky

³ Martin Vonka, *Tovární komíny: funkce, konstrukce, architektura*, Praha 2014, s. 25–30, 151.

⁴ Gustav Lang, *Der Schornsteinbau*, Hannover 1901, s. 317.

4

Obr. 4. Oslavany, elektrárna se sto dvacet metrů vysokým komínem z roku 1950, dobová pohlednice z 50. let 20. století. Soukromý archiv Martina Vonky.

Obr. 5. Mladá Boleslav, Ledererův lihovar a lučební továrna – boj místních s kouřem a zápachem z továrny trval mnoho desítek let. Dobové foto, nedatováno. Archiv Muzea Mladoboleslavska.

Nejvyšší tovární komíny – populární dominanty

V zemích Rakouského císařství a později Rakouska-Uherska nebyly nikdy stavěny ve světovém a ani evropském kontextu komíny rekordních rozměrů. Nicméně území tehdejšího Českého království jako nejprůmyslovější oblast rakouské monarchie disponovalo nejvyššími komíny monarchie. 28. listopadu 1873 zmiňují Národní listy, že nejvyšší komín v Čechách o výšce 61 metrů stojí v přádelně barona Liebiga v Liberci, v roce 1882 byl postaven osmdesátimetrový komín v Ledererově lihovaru v Mladé Boleslavi (obr. 5) a v roce 1913 všechny zastínil 95 metrů vysoký komín Schichtovy továrny v Ústí nad Labem. V Schichtově kalendáři pro rok 1914 byl nový komín pyšně označen za největší v Rakousku-Uhersku a obdivně bylo zmíněno, že kouřové kanály jsou tak velké, že by jimi mohl projet vůz plný sena. Ani jeden z výše zmíněných komínů již nestojí.

Symbolická výška 100 metrů byla u nás poprvé dosažena v Piettově papírně v Plzni. Zděný komín o hořejší světlosti 3,0 metru postavila v roce 1920 plzeňská firma Erhart a Ehmman. Tisk tento významný počín v republice oslavoval: „Jest viděti, že dělnictvo naše jest technicky již velice vyspělé.“⁵ Komín dodnes stojí, byť ubouraný o 5 metrů, a společně s kotelnou a dalšími budovami byl prohlášen roku 2013 za kulturní památku.

V roce 1919 byl v novém státě, samostatném Československu, přijat zákon o všeobecné elektrizaci, čímž byl dán podnět pro vznik nových elektráren. A s těmi o výkonech v řádu de-

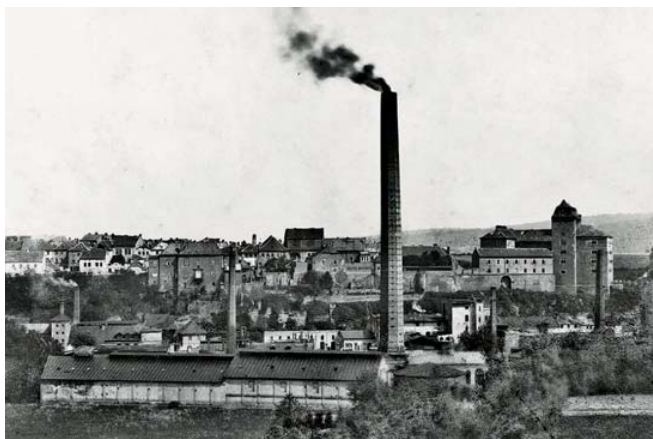
sítek megawattů započala éra výstavby továrních komínů o výškách nad 100 metrů. Hned první tři stometrové vertikály byly postaveny v letech 1923–1926 pro elektrárnu s výkonem 70 MW v Ervěnicích.⁶ Dostalo se jí hojně pozornosti na pohlednicích často s doprovodným textem na téma „nejvyšší komíny v ČSR“. Další stometroví velikáni brzy následovali v Brně, Li-bušině Dole a Ostravě-Třebovicích. V roce 1931 vyrostl další rekordman – 120 metrů vysoký pro elektrárnu ESSO v Kolíně – a ten (být ubouraný na výšku 117 metrů) drží titul nejvyššího zděného komína v České republice nadále. V roce 1950 dosáhli stejné výšky a dorovnali kolínský rekord v oslavanské elektrárně dle projektu národního podniku Energostav, ale v roce 1995 byl tento komín odstřelen (obr. 4).

Aby byl výčet českých rekordmanů kompletní, nelze nezmínit nejvyšší komín naší republiky, kterým je dodnes funkční třístametrový železobetonový komín hnědouhelné elektrárny Chvaletice dostavěný v roce 1975.

Nevítání sousedě

Komíny začaly významně měnit horizonty lidských sídel a krajiny. Ukazovaly města jako průmyslová a moderní a šlo o tak výrazné stavby, že často převýšily původní dominanty – věže kostelů a katedrál. Začala nová epocha – továrny se staly novodobými chrámy a komíny jejich věžemi (obr. 6).

Čadící komíny nebyly zhýčkanými měšťany zdaleka vnímány jako okrasa měst. Však také anglický architekt August W. Pugin již v roce 1836 ve svém díle Kontrasty průmyslovými motivy provokoval. Na jednom jeho vyobrazení byly staré tradiční církevní dominanty zcela zastíněny kouřícími trubkami.⁷ Kouř valící se z komínů zde symbolizoval hrozivé poselství o nastolení nového dynamického řádu, kde tradičního boha vzývaného věžemi katedrál vytlačuje bůh průmyslový sedící na trůnu neseném komíny. Netrvalo dlouho a Puginova vize byla zhmotně-

5

na. Právě v roce jeho smrti (1852) zachytil malíř William Wyld na svém obraze *Manchester from Kersal Moor* kolébku průmyslové revoluce Manchester. Romantická zelená krajina na něm plynule přechází v město dýmem zahalené a původní církevní dominanty zcela splývají s lesem komínů.

Postoj lidí k továrním komínům nám mohou pomoci poodhalit zmínky v dobovém tisku. Média informovala hojně o technických parametrech staveb – postavit vysokou štíhlou konstrukci bylo přece jen umění a komínáři se stali obdivovanými a respektovanými mistry svého oboru. Noviny také často obdivně (být obvykle jen v krátké zmnince) referovaly o tom, kde a jak vysoký komín byl postaven, jak je široký a kolik cihel bylo na stavbě spotřebováno. Většina „tuctových“ komínů však této pozornosti unikla a během výstavby a pak i za provozu spíše bojovala se stížnostmi na to, jak obtěžují kouřem, jak zahlcují město popílkem a saze-mi nebo jak hyzdí své okolí.

Negativní působení kouře chrleného komíny lidé v období industrializace vnímali špatně, nikdy se s ním ani zcela nesmířili, nicméně je museli brát jako holou nutnost, která přinášela zřejmý benefit v podobě technického pokroku, pracovních příležitostí a obecného blahobytu. „Kde nekouří komín, nebude upečen žádný chleba,“ zněl například slogan na plakátu od Alexandera M. Caye z roku 1918.⁸ Boj s kou-

■ Poznámky

5 Největší komín v republice, *Nová doba*, 1920, č. 353, 23. 12., s. 5.

6 František Šembera, *Ervěnická elektrárna*, zvláštní otisk z časopisu *Elektrotechnický obzor*, Praha 1926.

7 A. Welby Pugin, *Contrasts, or, a Parallel Between the Noble Edifices of the Fourteenth and Fifteenth Centuries, and Similar Buildings of the Present Day*, Edinburgh, 1898, příloha, nestránkováno.

8 Bernhard Denscher, *Symbol der Industrie: Der rauchende*

6

7

Obr. 6. Zábřeh, typická scenerie průmyslového města, kdy je továrna na dotek jeho historickému centru – zde Brasso-va přádelna bavlny a barevna na dobové pohlednici, nedatováno. Soukromý archiv Martina Vonky.

Obr. 7. Lenešice, průmyslová stopa v krajině – komín cihelny. Foto: Martin Vonka, 2015.

řem měl obecně mnoho podob, od legislativních opatření přes technická (např. ve formě instalace zařízení pro spalování kouře) až po praktická v podobě práce topiče. Místní předpisy v různých evropských zemích často pro dosažení žádaného rozptylu kouře stanovovaly minimální výšku komínů. Podle rakousko-uherských předpisů musel být komín postaven tak, aby mohl být v případě potřeby zvýšen na výšku 30 metrů. Navíc stavební řád ze dne 8. ledna 1889 ustanovil, že topení většího druhu, a zvláště parní kotle, musí být opatřena zařízením pro účinné stravování kouře, aby sousedé nebyli kouřem obtěžováni. Realita ale byla jiná, boj občanů proti obtížnému kouři a popílku byl dle celé řady dochovaných zdrojů na denním pořádku a v některých konkrétních případech trval i dlouhá desetiletí (obr. 5).

Oproti obtěžování kouřem nemělo negativní narušování panoramatu oporu v legislativě. Úřady z důvodů celospolečenských zájmů proti stavbě továren a komínů často nic nenamítaly, a tak bylo na lidech a spolcích, aby proti začouzeným komínům ve svém okolí, zpravidla marně, brojili, a to například s pomocí tisku.

Proti hyzdění historických siluet měst bylo možné částečně bojovat kvalitní architekturou průmyslových staveb nebo i tzv. maskováním komínů. Při tom se využívala možnost schovat komín do konstrukcí ostatních průmyslových objektů. Cílem návrhu se tak stalo vizuální potlačení komína ve stávajících strukturách a zmírnění společenského odporu proti jeho výstavbě. Mezi typické případy patří věžové vodojemy. V Praze se zrodily hned dvě ukázkové

realizace – věžové vodojemy na Letné (1888) a Vinohradech (1891) mají komín ukryt v konstrukci vodárenské věže.⁹

Postupem času ale komíny přece jen pomalu, ale jistě srůstaly s městskými celky a okolní krajinou. Po skončení 2. světové války situaci výstižně popsal Rudolf Hrdlička: „Dnes už nikdo nelká nad ‚zkaženou‘ siluetou měst, v níž se vedle štíhlých věží chrámů a malebných střech paláců rýsují tovární komíny. Čas sladil křehký půvab starobylých staveb se strohými liniemi začazených stožárů práce. Takový je svět. Krása bez chleba nestačí k udržení života. Továrny vtáhly vítězně do měst a staly se baštami novodobých bojovníků práce.“¹⁰

Zprávy v dobovém tisku vyjadřovaly různé postoje – oslavovala se jak existence komínů jako symbol prosperity a zaměstnanosti, tak i jejich demolice. V průmyslovém Podkrušnohoří si komínů dle zmínky v tisku v roce 1958 vážili: „Je pěkný pohled na krajinu, v níž do výše ční štíhlé prsty komínů, klidně dýmajících a oznamujících, že i zde, v lůně sokolovského hnědouhelného revíru, se rodí denně nové a nové hodnoty.“¹¹ V Hradci Králové si naopak při demolici komína místního pivovaru v historickém centru v roce 1965 oddechli: „Válec komína se stane zbytečným, což zase prospěje i klasickému panoramatu gotických věží, kde dosud kouřící komín rušivě působil.“¹²

Komíny na nás působí i nadále, evokují různé pocity a ovlivňují náš pobyt v daném místě. Tato interakce může být v mnoha ohledech nejen pozitivní, ale i negativní, neutrální či lhostejná. Častokrát se lze setkat i s lidmi, kteří komíny ve svém prostředí vůbec nevnímají, což je obzvláštní paradox s ohledem na to, jak bývají dominantní. Další skupina lidí v komínech vidí nadále symbol znečištění, nevkusu a hyzditele městských panoramat a kvituje, když komín zmizí a jim se vylepší výhled z okna. Negativní pocity mohou převládat zvláště u generací, které mají v živé paměti špinavé parapety, prádlo

od popílku, saze na tvářích či poničený lak u auta.

Komíny ve venkovské krajině

Blíže se dotkneme ještě jednoho tématu, kontrastu průmyslu, krajiny a venkova. I v malých obcích se rozvíjel čile průmysl a tento rozkvět zasáhl velkou měrou do hospodářských, sociálních a urbanistických poměrů. Nová továrna (s komínem) přitáhla do vsi nové zaměstnance, dělníky, úředníky či odborníky, pro vyšší počet dětí byly potřeba školy, pro obyvatele pak nové domy, hospody, obchody. Tovární komín dnes na tento rozvoj, který je nejčastěji spojen s dostupnou železnicí, umí upozornit.

Zatímco ve městech může být komín v záplavě okolních budov a dalších továren i anonymní, na venkově tvořil jako jeden z mála (či jen jako jediný) výraznou dominantu. A i když špinavý kouřící komín v době svého vzniku narušil typickou malebnost venkova, později s ním splynul a lidé si k němu našli osobitý vztah. Například v Šárovcově Lhotě si ten svůj komín po bývalé cihelně chválí: „My nemáme ani kostel ani věž, ale máme komín.“¹³

■ Poznámky

Schlot, Austrian posters Beiträge zur Geschichte der visuellen Kommunikation [online], dostupné na: <http://www.austrianposters.at/2010/11/06/symbol-der-industrie-der-rauchende-schlot/>, vyhledáno 2. 10. 2017.

⁹ Martin Vonka, *Tovární komíny: funkce, konstrukce, architektura*, Praha 2014, s. 27–28.

¹⁰ Rudolf Hrdlička, *Stožáry práce*, Květen IV, 1946, č. 14.

¹¹ *Rudé právo* XXXVIII, 1958, č. 252, 11. 9., s. 2.

¹² Nepotřebný komín, *Pochodeň*, 1965, č. 288, 2. 12., s. 3.

¹³ Tip na výlet: Šárovcova Lhota v Podkrkonoší, *HOME*, <https://homebydleni.cz/novinky/tip-na-vylet-sarovcova-lhota-v-podkrkonosi/>, vyhledáno 13. 9. 2013.

8

9

10

Obr. 8. Krsy, zapomenuté místo v lesích. Foto: Martin Vonka, 2008.

Obr. 9. Křimov, neřízeně chátrající torzo rosrlny lnu uprostřed polí nedaleko obce. Foto: Martin Vonka, 2010.

Obr. 10. Strupčice, komíny cihelen – obec komíny postupně opravuje. Foto: Martin Vonka, 2016.

Jsou ale i obce, které si neuvědomují spojení svého historického rozvoje s danou továrnou, zbavují se svých průmyslových relikvií a tvář horizontu vracejí o stovky let nazpět. Jako příklad můžeme uvést dvě demolice z roku 2013 v obcích Zastávka a Lenešice. V Zastávce byl důl a obec de facto vznikla a vzkvétala jen díky němu. Poslední pozůstatek po dolu – oktogonální komín – byl přesto 28. ledna 2013 odstřelen. V Lenešicích se zase nacházel cukrovar – a také zde si odstřelem cenného oktogonálního komínu 16. května 2013 obec smazala důležitou

průmyslovou stopu, která mohla připomínat její dávný rozkvět a blahobyt.

Existují ale i pozitivní příklady. V obci Heřmanov jsou na svůj v centru stojící komín po lihovaru pyšní a na obecním webu se chlubí: „Mezi neobvyklé zajímavosti Heřmanova patří vysoký komín na návsi, jenž je pozůstatkem bývalého lihovaru (zbouraného v sedmdesátých letech minulého století) a slouží jako hnízdiště čápů.“¹⁴

Na tovární komíny či celé továrny můžeme narazit i ve volné krajině nebo je nalézt zapadlé v lesích. V těchto místech s neopakovatelnou atmosférou se nacházejí zejména cihelny (obr. 7). Těch stály na našem území tisíce a byly rovnoměrně rozloženy po celé zemi. Celá řada staveb je již tak dlouho opuštěná, že si je příroda bere zpět a zbytky se stávají její součástí. Původní cesty už i třeba zanikly a komín se tak stává nečekaným monumentem uprostřed lesa.

Jedinečná atmosféra uchvátí náhodného turistu či informovaného člověka, který se projde lesem v katastru obce Krsy na Plzeňsku, kde mezi stromy prosvítá červené zdivo komína. Na palouku zde stála cihelna, která po 2. světové válce zanikla a již pohltit les. Pec se rozpadla, ale komín se dál vypíná do výšky 30 metrů a jen o málo přesahuje vršky stromů (obr. 8).

Celkově je možné po naší republice nalézt mnoho opuštěných továren s komíny, chátrajících bez zájmu majitele a unikajících většinou i pozornosti památkové péče. Po továrním objektu zbudou mnohdy jen ruiny, ale komín drží své postavení dále. Tato opuštěná místa získávají postupně nádech romantických zákoutí a vnímáme je jako příjemné zpestření při toulkách krajinou. Z těchto industriálně romantických míst lze zmínit přádelnu lnu Křimov, cihelny Lenešice, Hudcov, Břínkov a Ctudružice či cihelny ve Strupčicích a u Chomutova (část Samota) (obr. 9, 10).

K venkovskému koloritu patří i čápi, kteří velice rádi komíny užívají ke svému sídlení. Mají ale jeden nešvar – komín a jeho okolí silně za-

nesou svými výkaly. Není pak divu, že někteří majitelé se tomu brání tak, že znemožní čápům zahnízdit. Jsou ale i případy, kdy čáp může komín ochránit před demolicí. Jelikož se jedná o chráněný druh, zbořit či přemístit jeho hnízdiště je legislativně problematické a majitele může od záměru odradit (obr. 14).

Úsvit svědků moderních dějin

V období poválečného budování se staly kouřící komíny, plíce továrny, znamením lepších zítřků a prostředkem k plnění plánu. Na ochranu životního prostředí se ohledy moc nebraly a komíny neomezeně vypouštěly, slovy S. K. Neumanna, „smrduté větry v nebesa“.¹⁵ Atmosféru doby věrně dokresluje i oblíbená dětská říkanka Františka Hrubína z roku 1951: „Z komínů se kouří, slunce oči mhouří. Mhuř si oči, mhuř, kdyby se z nich nekouřilo, bylo by nám hůř!“ Kouřily i komíny na známé zelené stokoruně uvedené v roce 1961 s vyobrazenou rolnicí a hutníkem. Tomuto motivu předcházela ještě pětikorunová mince ražená od roku 1925 podle návrhu sochaře Otto Gutfreunda. Vedle uvedené nominální hodnoty byl zřejmý hlavní a silný motiv mince – dva kouřící komíny.

Přesto se od 70. let 20. století kouřící komíny postupně přesunuly na úroveň ekologické hrozby. Komín jako na první pohled viditelný znečišťovatel se pochopitelně stal terčem kritiky – byť neprávem. Znečištění zaviňuje technologie napojená na komín a komín je spíše stavbou ekologickou, která škodliviny odvádí pryč a rozptyluje ve velké výšce. Doba sebevědomě kouřících komínů rozhodně skončila. Dříve si továrníci nechali kouř do fotografií svých továren, vedut a pohlednic domalovávat, v moderní

■ Poznámky

¹⁴ Viz <http://www.hermanov.info/index.php?p=uvod>, vyhledáno 2. 10. 2017.

¹⁵ Stanislav Kostka Neumann, Komíny, *Rudé pěvy*, 1923.

11

12

13

Obr. 11. Neškaredice, jediný komín v obci – pozůstatek zdejší cihelny. Foto: Martin Vonka, 2016.

Obr. 12. Zahořany u Kadaně, cíleně zachovaný typologicky unikátní komín s vodojemem (rok výstavby 1920) po třídním uhlí. Foto: Martin Vonka, 2017.

Obr. 13. Břínkov, působivá postprůmyslová scenerie – zdejší cihelnu si bere zpět příroda. Foto: Martin Vonka, 2014.

době je to nemyslitelné. Řada podniků v čele s elektrárnami razí heslo „komíny byly dříve známkou pokroku, dnes jsou znamením zasto-
stalosti“. V moderním procesu výroby energie již nevzniká takové množství exhalací, které by bylo nutné ředit ve vysokých výškách. A tak se u dnešních elektráren zavádí vypouštění spalin skrze nižší chladicí věže. Tato opatření jsou navíc i geniálním marketingovým tahem – elektrárna, která má pouze chladicí věže, vypadá z laického pohledu ekologičtěji, neboť tradiční

povědomí říká, že z věže jde jen pára. Takováto modernizace se udála například v elektrárně Tušimice, kde byl zbořen jeden z celkové tří tisícmetrových komínů u nás.

V minulých staletích se komíny zdobily z důvodu pyšné demonstrace moci továrníků a pro lepší začlenění do urbanizovaného prostoru, dnes je to trochu podobné – nynější komíny se oblékají do výtvarně pojatých kabátů za účelem odvedení pozornosti od jejich pravé podstaty. Komín se má zbavit cejchu ničitele životního prostředí, aby vzorně zapadal do ekologického konceptu průmyslového provozu. Oblíbeným trendem se stalo zdobení rozsáhlých ploch především betonových komínových dřívků různými veselými, lidem blízkými motivy. Například v tepelné Krnov jsou na komíně příhodně namalovány papíroví draci, v kolínské elektrárně poletují zase barevní motýli, kteří nahradili vertikální nápis ELEKTRÁRNA. Úsměvným extrémem jsou pak komíny s černě natřenými horními částmi dřívků, což účinně maskuje skutečné znečištění od sazí.

Konec zděných továrních komínů definitivně nastal v 80. letech 20. století, přičemž poslední byl postaven v areálu domácího pivovaru v roce 1984. Tak jako revoluce požírá své děti, tak i pokrok a vývoj v důsledku průmyslové revoluce způsobil, že zděné tovární komíny jsou překonané a ve své tradiční podobě zbytečné. Podnikatel, který dnes potřebuje komín, zvolí praktičtější ocelové nebo železobetonové konstrukce.

Komíny si prošly několika mezníky. Nejprve stály u zrodu masivního technického a průmyslového rozvoje, postavení továrního komína viditelně upozornilo na faktický přerod manufaktury v tovární velkovýrobu; pak, a to po velice dlouhou dobu, byl komín ukazatelem prosperity a blahobytu, ale zároveň i nevitáným společníkem, který citelně obtěžoval své okolí kouřem. V dobách hospodářské krize zase svojí nečinností připomínal úpadek a bídu. Během válek

nechtěně hlásal, zde je továrna, zde bombardujte. A od druhé poloviny 20. století je zase ekologickou hrozbou.

Staré zděné komíny dnes již ale zpravidla neotravují své okolí prostředím černým dýmem, spíše jen jako abstinující nekuřáci společně se svými továrnami němě sledují zánik či transformaci konvenčních průmyslových odvětví. Éra továrních komínů sice ještě neskončila, ale ta stará a krásná mistrovská díla jsou svědky historického mezníku, kdy se již nefunkční stavby postupně stávají nedílnou součástí naší historie a posouvají se do roviny symbolické (obr. 11, 12, 15).

Dnes zůstalo na našem území stát kolem 3 200 zděných továrních komínů, přičemž zhruba jedna čtvrtina pochází z 19. století, přes jednu polovinu tvoří komíny postavené od počátku 20. století do konce 2. světové války a zbytek jsou komíny vystavěné většinou národním podnikem Teplotechna v druhé polovině 20. století. Rozhodně ale komíny postupně ubývají. Autor eviduje za posledních deset let 350 zděných továrních komínů, o které byl horizont měst a krajiny očištěn.

Hodnoty a ochrana

Tovární komíny jsou pro industriální dědictví důležitým tématem. Jsou autentickými svědky naší průmyslové podnikavosti, technického rozvoje a blahobytu. Během posledních staletí se významným způsobem propály do panoramatu našich obcí, měst a krajiny. Komín umí výrazně poukázat na minulost daného místa, je podstatným topografickým prvkem na horizontu urbanizovaného prostoru. Jsou to stavby, které se staly technickými ikonami pokroku a přerostly v symboly s velkou schopností připomínat jednu významnou éru lidských dějin.

Důležitou roli v procesu ochrany a uchovávaní kulturního dědictví kraje a pro památkovou péči je důležitý proces rozpoznání hodnot. Zatímco některé hodnoty komínů mohou být patr-

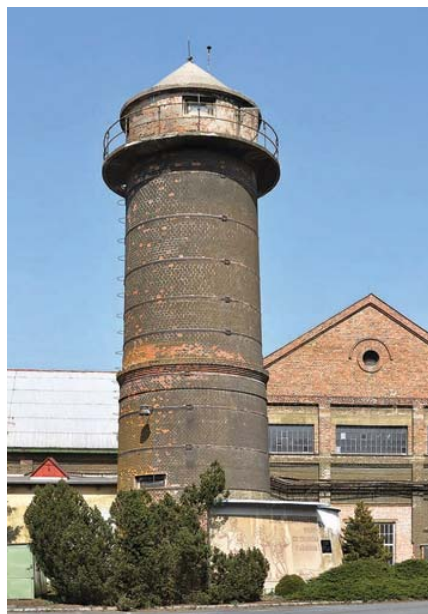
14

Obr. 14. Slatiny, vzorkovaný komín cihelny s hnízdištěm čápa bílého – cihelna Slatiny. Foto: Martin Vonka, 2017.

15

Obr. 15. Ratboř, komín cukrovaru (rok výstavby 1900) po zboření výrobních budov. Foto: Martin Vonka, 2016.

16

Obr. 16. Holýšov, komín přestavěný na protiletectkou pozorovatelnu v muniční továrně. Foto: Martin Vonka, 2014.

né na první pohled (např. hodnota architektonická, s ohledem na typologii lze zhruba určit i hodnotu stáří), některé další je třeba odhalit hlubším bádáním (např. hodnoty sociální).

Komíny mají silný potenciál posloužit jako nepřehlédnutelný svědek minulosti a nabízí se řada možností, jak nefunkční exempláře zapojit do dosavadních i nově vznikajících městských struktur. Je tak jen na nás, zda z dřívě nevytvořených sousedů uděláme vzácný klenot s příběhem a vítaného společníka spoluvytvářejícího genia loci daného místa.

Jeden z legislativně podložených způsobů ochrany je statut nemovité kulturní památky. Toho požívá u nás několik desítek komínů, a to buď samostatně, nebo častěji společně v souboru s dalšími budovami, neboť dokázaly čímž způsobem naplnit požadavky zákona o památkové péči. Naposledy byl prohlášen za kulturní památku komín v roce 2016, a to v bývalých sklárnách v Holýšově, postavený roku 1907 německou firmou Alphons Custodis. Jedná se o unikátní přestavbu komína na protiletectkou pozorovatelnu ve válečném roce 1943, kdy byl díky zkrácen, zastřešen a do nitra komína bylo vestavěno několik pater, přičemž jedno z nich sloužilo jako velín (obr. 16).¹⁶

Zajímavé způsoby ochrany lze sledovat v zahraničí – například ve Francii a Španělsku.

Francouzské město Roubaix bývalo světovou metropolí textilního průmyslu a také bylo nazýváno městem tisíce komínů. Realita byla ale dle současného poznání odlišná – v plném rozkvětu města se nacházelo na jeho území prý jen 400 komínů, z nichž se dodnes dochovaly necelé čtyři desítky. Ty jsou součástí tzv. ochranného pásma architektonického, urbanistického a krajinného dědictví, čímž se jim dostává statutu chráněné památky. Ve Španělsku jsou zase v rámci Valencijského společenství ze zákona podle určitých pravidel chráněny po boku tradičních historických městských jader mimo jiné i všechny zděné tovární komíny postavené před rokem 1940.¹⁷

Hledáním hodnot a argumentace k zachování komínů a návrhy jejich nového využití se zabývá v letech 2016–2020 samostatný projekt Tovární komíny: dokumentace, ochrana, nová využití (autor je pod Fakultou stavební ČVUT v Praze hlavním řešitelem).¹⁸ Projekt se zaměřuje především na tradiční zděné tovární komíny a s ohledem na jejich značné množství byla vytvořena za účelem identifikace hodnotnějších komínů multikriteriální metodika. Základem hodnocení je soubor kritérií, která bylo možné sestavit na základě známé typologie, technologie výstavby, obrazové dokumentace komínů a znalosti jejich okolí – jako výchozí podklad byl použit dlouhodobý přehled tří hodnotitelů a databáze továrních komínů KODA,¹⁹ kterou provozuje Svaz českých komínářů. Záměrně byly odsunuty do pozadí hodnoty, které nelze identifikovat při základní znalosti komína, jelikož by je s ohledem na velikost hodnoceného souboru (3 200 komínů) nebylo možné v krátkém časovém horizontu postihnout. Nicméně tyto hodnoty budou rozpoznávány a upřesňovány

při bližším bádání a průzkumu v terénu. Hodnotícími kritérii jsou: (1) architektonická hodnota – komín jako celek, (2) architektonická hodnota – komín v detailu, (3) technická hodnota, (4) hodnota stáří, (5) původní stav a autenticita, (6) nadstandardní spojitost s dalšími budovami (typicky v přímé technologické souvislosti), (7) unikátnost, (8) vazba na areál a (9) hodnota četnosti. Metodika je založena na bodování v rámci jednotlivých kritérií a následné agregaci jednotlivých výsledků do bodového ukazatele ve stupnici 0 až 100 (100 = nejlepší skóre). Agregace se děje přes váhy nastavené metodou párového porovnávání Saatyho maticí. Metodikou byl dle pořadí stanoven soubor pěti stovek komínů, které lze bezesporu označit za ty hodnotnější a projekt se na jejich část zaměřil detailněji. Seznam komínů zde není vzhledem ke své rozsáhlosti uveden, postupně bude zveřejňován na stránkách projektu tovarnikominy.cz.

Článek vznikl v rámci výzkumného projektu Tovární komíny: dokumentace, ochrana, nová využití (kód projektu DG16P02B011), financovaného z Programu na podporu aplikovaného výzkumu a experimentálního vývoje národní a kulturní identity (NAKI II).

■ Poznámky

¹⁶ Martin Vonka, *Tovární komíny: funkce, konstrukce, architektura*, Praha 2014, s. 184–185.

¹⁷ Ibidem, s. 117.

¹⁸ Fakulta stavební, ČVUT v Praze, *Tovární komíny: dokumentace, ochrana, nová využití*, tovarnikominy.cz, vyhledáno 2. 10. 2017.

¹⁹ Viz <http://koda.kominari.cz/>, vyhledáno 2. 10. 2017.